

پیشگفتار

از آنجا که شاعران بزرگ فارسی در حوزه‌های علمیة اسلامی تربیت شده بودند، علاوه بر فنون ادبی و عربی و قواعد زبانی و بلاغی، از علوم دیگری همچون فلسفه، کلام، عرفان، طب، نجوم، گیاه‌شناسی و جانورشناسی آگاهی و اطلاع داشتند و اصطلاحات علوم یادشده در اشعار و آثار آنان دیده می‌شود. منوچهری دامغانی در یکی از قصاید خود می‌گوید:

من بدانم علم دین و علم طبّ و علم نحو

تو ندانی دال و ذال و راء و زاء و سین و شین

پزشکی اسلامی که ریشه‌های آن از یونان و هند و ایران اخذ شده و در ابعاد اخلاقی آن از قرآن و روایات استفاده گردیده، به صورتهای گوناگون در فرهنگ اسلامی وارد شده و در دسترس طلاب و دانش‌پژوهان قرار گرفته است. این میراث توانگر و توانمند، گاه به صورت دائرةالمعارفهای طبّی جلوه‌گری کرده است، همچون فردوس الحکمه علی بن ربّین طبری و المعالجات البقراتیة ابوالحسن احمد بن محمّد طبری و کامل الصناعّة الطّبیّة علی بن عبّاس مجوسی اهوازی و حاوی و منصوری محمّد بن زکریای رازی و قانون ابن سینا به زبان عربی و هدایة المتعلّمین ربیع بن احمد اخوینی بخاری و یادگار و الأغراض الطّبیّة و ذخیره خوارزمشاهی از سید اسماعیل جرجانی به زبان فارسی، و گاهی به صورت تک‌نامه که به آن «رساله مفرده» می‌گفتند، همچون کتاب مالیحولیا از اسحق بن عمران و النبض و التفسرة از ابن رضوان و الاغذیة از اسحق بن سلیمان و دیابیطس از عبداللطیف بغدادی. گذشته از این، مجموعه‌های داروشناسی نیز در اختیار مسلمانان قرار داشته است، از ترجمه عربی حشائش دیوسقوریدس و الصّیدنة ابوریحان بیرونی و الأبنیة عن حقائق الادویة ابو منصور هروی گرفته تا کتابهای بزرگی همچون جامع مفردات الادویة و الاغذیة ابن بیطار و مفردات الادویة غافقی و جامع اسماء التّبات شریف ادریسی و شرح أسماء العقّار ابن میمون و در ادویه مرگبه قراباذین کندی و قراباذین رازی و قراباذین قلانسی.

این سرمایه غنی و جامع که در اختیار مسلمانان بود مورد بهره‌برداری اهل علم قرار می‌گرفت، به ویژه که هر کسی با هر سابقه علمی و تحصیلی، خود را به این آثار نیازمند می‌دانست، آثاری که موجب ابقاء تندرستی و ازاله بیماری هر انسانی می‌شود، از این روی کمتر شاعری را می‌یابیم که اشاره به نام برخی از بیماریها، داروها یا اصطلاحات مربوط به طب و داروشناسی نداشته باشد.

راقم این سطور از زمانی که علاقه‌مند به تاریخ طب اسلامی شد و متون مهمی همچون *تاریخ الاطباء و الفلاسفة* اسحق بن حنین و *رسالة حنین* در فهرست کتابهای ترجمه شده از جالینوس و *رسالة بیرونی* درباره آثار رازی و *التصريف زهراوی* را به فارسی ترجمه کرد و آثار ارزنده پزشکی را همچون *مفتاح الطب* ابن هندو و *الشکوک علی جالینوس* رازی و *بستان الاطباء* ابن مطران و *یادگار سید اسماعیل جرجانی* را به اهل علم عرضه کرد، همواره در صدد بود که اصطلاحات پزشکی و داروشناسی را گرد آورد و موارد کاربرد آن اصطلاحات را در متون مهم نظم و نثر فارسی استخراج کند.

مجموعه حاضر که تحقق گوشه‌ای از آرزوی دیرینه او بوده از دیوانهای فارسی و برخی از متون نثر بیرون آمده و واژه‌های مربوط به طب و داروشناسی که در شعر شاعران و نثر برخی از نویسندگان دیده شده، تعریف یا توصیف شده است.

باید متذکر شد که برخی از واژه‌ها به صورت شرح الاسم از منابع لغت توضیح و گزارش و حدّ یا رسم برخی هم، از منابع اصیل پزشکی و داروشناسی تعریف شده است. واژگان بررسی شده در این کتاب، در این حوزه‌هاست: علم طب و طبیب، ارکان، عناصر، اخلاط، مزاج و قوت (چنان که کتب طب با این موضوع آغاز می‌شود)، اندامها و بعضی حرکات و حالات آنها، تندرستی و بیماری و سبب و عرض آن، نام مبتلایان به بیماریها، راههای شناخت بیماری، ابزارهای شناخت و درمان بیماری، مراحل تولد و رشد، داروها (گیاهی و معدنی و حیوانی) و غذاها، ظروف و مکان نگهداری دارو، امور مرتبط با بیمار و بیماری (مزد دوا، بیمارپرسی، داروخانه، بیمارستان) و باورهای عامیانه درباره بیماریها و درمان آنها که این واژگان گاهی به صورت مفرد و گاهی به صورت مرکب می‌آید.

در این کوشش ادعایی نیست که همه دیوانها و متون نثر فارسی دیده شده یا آنکه همه اصطلاحات طبّی از یک شاعر یا نویسنده استخراج گشته بلکه نظر آن بوده است که اصطلاحات مهم علوم پزشکی در نظم و نثر فارسی نشان داده و تفسیری ساده هم بر پایه

منابع شناخته شده برای آنها ذکر شود، تا هم به دانشجویان زبان و ادب فارسی کمک به فهم اشعاری کند که در بردارنده این اصطلاحات اند و هم دانشجویان پزشکی را از سرمایه غنی و ارزشمند طبّی در فرهنگ اسلامی - ایرانی آگاه کند.

بسیاری از منابع در متن با نام اختصاری ذکر شده است که نام کامل آن در صفحه پس از پیشگفتار دیده می شود. این نکته را یادآور می شود که درست در میانه تدوین این کتاب نویسنده در دهم شهریور ۱۳۸۶ دچار سکتۀ قلبی شد و نه تنها تألیف آن به تعویق افتاد بلکه موجب سستی و رخوت در کار شد، از این رو، اگر خوانندگان ارجمند به سهو و اشتباهی برخورد می کنند او را معذور دارند. وَالْعُذْرُ عِنْدَ كِرَامِ النَّاسِ مَقْبُولٌ.

باید یادآور شد که در تدوین این اثر از منابع تاریخ پزشکی موجود در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل و نیز از امکانات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استفاده فراوان شده است. از این دو نهاد و نیز از نهاد سمت به ویژه از مدیر مدبّر آن، استاد ارجمند دکتر احمد احمدی که مشوّق من در پدید آوردن این اثر بوده اند سپاسگزار است.

مهدی محقق

رئیس هیئت مدیرۀ انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
عضو پیوستۀ فرهنگستان زبان و ادب فارسی